

ΑΝΑΛΑΜΠΕΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ ΣΤΗ ΝΕΩΤΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ:

Ο ΒΙΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ
ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ

Επιμέλεια έκδοσης
ΑΝΔΡΕΑΣ Ι. ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ

Επιμέλεια έκδοσης: Ανδρέας Ι. Καραμάνος
Αναλαμπές δημιουργίας στη νεώτερη Ελλάδα: Ο βίος και το έργο
του Ιωάννη Καραμάνου

Απεκονίσεις εξοφύλλου: Ελευθέριος Βενιζέλος, φωτ. 1930 (άκρο αριστερά)
Henry Morgenthau, φωτ. 1923 (άκρο δεξιά)
Ιωάννης Καραμάνος, φωτ. 1925 (κέντρο)

ISBN: 978-960-02-3570-8

Copyright © 2020

Εκδόσεις ΠΑΠΑΖΗΣΗ ΑΕΒΕ
Νικηταρά 2 & Εμμ. Μπενάντη, 106 78 Αθήνα
Τηλ.: 210-38 22 496, 210-38 38 020, Fax: 210-38 09 150
www.papazisi.gr e-mail: papazisi@otenet.gr

Υποκατάστημα Θεσσαλονίκης,
Σιατίστης 7, 54631
Τηλ.: 2310 227410, e-mail: natasapelagidou@papazisi.gr

Εκτύπωση-Βιβλιοδεσία: grafima media | creative | print
Α. Ελευθερίου 29 (Αμφιθέας), Άλιμος Τ.Κ. 174 55
Τηλ. Κέντρο: 210 72 51 600, Fax: 210 72 51 605
grafimaprint.gr

Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού, καθώς και η ανα-
παραγωγή του με οποιοδήποτε μέσο χωρίς σχετική άδεια του Εκδότη

 ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ
ΑΘΗΝΑ 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ	9
ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ (1891-1966)	15
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	17
Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΡΑΜΑΝΟ	21
Ο ΓΕΩΡΓΙΟΝΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ: ΕΝΑΣ ΕΠΦΑΝΗΣ ΕΛΛΗΝΑΣ ... <i>Παντελής Ζωιόπουλος</i>	31
Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ ΩΣ ΑΝΑΜΟΡΦΩΤΗΣ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ ΚΑΙ «ΕΙΔΙΚΟΣ» ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΣ ΤΟΥ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ	45
<i>Δημήτρης Παναγιωτόπουλος</i>	
Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ ΚΑΙ Η ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ	57
<i>Ελισάβετ Κοντογιώργη</i>	
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ: ΤΟ ΙΔΕΟΤΥΠΟ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΑ ΓΕΩΠΟΝΟΥ	87
<i>Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης</i>	
ΑΙΝΩΣΤΕΣ ΠΤΥΧΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ	105
<i>Ανδρέας Ι. Καραμάνος</i>	
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ	119
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ	139

τις μεταρρυθμίσεις και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού καθώς και το βενιζελικό εθνικό όραμα για εθνική ομοιογένεια και διατήρηση του αστικού καθεστώς χωρίς κοινωνικούς κραδασμούς. Αφοσιωμένος στο εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού ως μαχητικός γεωπόνος ενεργούσε με όραμα την γεωργική ανάπτυξη της χώρας με την τεχνική ενίσχυση και επιστημονική καθοδήγηση των αγροτών, την εισαγωγή νέων καλλιεργειών και καλλιεργητικών μεθόδων.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΜΑΝΟΣ: ΤΟ ΙΔΕΟΤΥΠΟ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΑ ΓΕΩΠΟΝΟΥ

Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης

*Επίκουρος Καθηγητής Νεώτερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας,
Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών*

Ο Ιωάννης Καραμάνος αποτελεί, αναμφισβήτητα, το ιδεότυπο του Έλληνα γεωπόνου του Μεσοπολέμου και συγκαταλέγεται στη χορεία κορυφαίων προσωπικοτήτων του συγκεκριμένου χώρου των τεχνοκρατών της αγροτικής οικονομίας, όπως ήταν ο Σπυρίδων Χασιώτης, ο Χρυσός Ευελπίδης, ο Ιωάννης Παπαδάκης κ.ά. Η είσοδος των Ελλήνων γεωπόνων στο δημόσιο προσκήνιο πραγματοποιήθηκε στα μέσα της πρώτης μεσοπολεμικής δεκαετίας, όταν η σημασία και ο ρόλος της επίλυση της οξείας γεωργικής κρίσης κατέστη κρίσιμος για τη βιωσιμότητα του ελληνικού κράτους και την επίτευξη της κοινωνικής σταθερότητας, που είχε διασαλευθεί από το ισχυρό ρεύμα αστυφιλίας των αγροτών. Η ανάδειξη της μεγάλης προσφοράς των γεωπόνων στη λύση μιας σειράς ζωτικών ζητημάτων της χώρας μας είναι αλήθεια ότι άργησε να έλθει. Είναι γεγονός ότι η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 1929 έχει επισκιάσει ιστοριογραφικά μια οξεία κρίση στη διεθνή αγροτική οικονομία, η οποία προηγήθηκε χρονικά κατά σχεδόν μία δεκαετία, με κορύφωση τα έτη 1924 και 1928. Οι επιπτώσεις της αγροτικής κρίσης στην παγκόσμια οικονομία και στις εγχώριες οικονομίες και κοινωνίες—ανάμεσα στις οποίες και στην ελληνική—ήταν ωστόσο ιδιαίτερα σημαντικές και χηλίζουν περαιτέρω ανάδειξης από την ιστορική επιστήμη. Η χρηματοπιστωτική κρίση του 1929 επέφερε επιδείνωση της γενικευμένης αγροτικής κρίσης ανά τον κόσμο, η οποία είχε οξυνθεί εκ νέου έναν χρόνο νωρίτερα λόγω της υπερπαραγωγής γεωργικών προϊόντων στις υπερπόντιες χώρες

(σίτου στις ΗΠΑ και στον Καναδά, καφέ στη Βραζιλία, ερίων στην Αυστραλία κ.λπ.) καθώς και δημοφιλικών στη Ρωσία (εξαιτίας της Νέας Οικονομικής Πολιτικής του Λένιν) και στην υπόλοιπη Ανατολική Ευρώπη. Κομβικές συνέπειες αυτής της διεθνούς κρίσης ήταν η κάθιση πτώση των τιμών των αγροτικών προϊόντων και η δραστική μείωση του εισοδήματος των αγροτών, οδηγώντας τους τελευταίους στην υπερχρέωση, ακόμη και στη χρεωκοπία.¹ Ένας Ελβετός καθηγητής της Γεωργικής Οικονομίας, σε ανακοίνωσή του σε διεθνές συνέδριο τον Μάιο του 1923, η οποία αναδημοσιεύθηκε μεταφρασμένη στα ελληνικά, επισήμανε:

«[...] ο παγκόσμιος πόλεμος και τα επακόλουθίσαντα γεγονότα έφεραν εις πολύ δυσχερή θέσιν την γεωργίαν όλων των χωρών. Η περίοδος ευτυχίας των γεωργών δεν διήρκεσε παρά ελάχιστα, περί τα τέλη του πολέμου και ολίγον μετά την ειρήνην, οπότε επηκολούθησε ταχέως περίοδος καταπτώσεως. Η σημερινή κατάσταση της γεωργίας δεν είναι αξιοζήλευτος, διότι οι γεωργοί παντού λαμβάνουν πολύ μικρότερον μέρος του εθνικού εισοδήματος παρά προ του πολέμου. Η υποτίμησις των γεωργικών προϊόντων μετά τον πόλεμον είναι πολύ μεγαλύτερα από την ελάττωσιν των ημερομισθίων, των μισθών και των εμπορικών κερδών».²

Ιδιαίτερα επώδυνη αποδείχθηκε η κρίση αυτή στις υπανάπτυκτες αγροτικές χώρες της Ανατολικής και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης (μεταξύ των οποίων κι η Ελλάδα), οι οποίες μαστίζονταν από χαμηλά επίπεδα παραγωγικότητας, αγροτικό υπερπληθυσμό και έλλειψη κεφαλαίων για τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας.³

¹ Ευελπίδης, Χ. (1931), *Η γεωργική κρίσις, ιδία εν Ελλάδι*, σσ. 8, 10, 21-23, Αθήνα: Πολυχνόνης, Α.Σ. (1931), *Σκέψεις επί του γεωργικού μας προβλήματος*, σσ. 3, 8, πρόλογος Ιωάννης Καραμάνος, Αθήνα: Abel, W. (1973), *Crisis agraires en Europe (XIIIe - XXe siècles)*, 393-398, Παρίσι. Ambrosius, G. & Hubbard, W.H. (1989), *A Social and Economic History of Twentieth-Century Europe*, 169, Harvard University Press: Crouzet, F. (2001), *A History of the European Economy, 1000-2000*, 185-186, Charlottesville & London.

² Laur, E. (1924), «Διεθνή γεωργικά προβλήματα», *Τα Νέα Γεωπονικά* 3, 24.

³ Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης (επιμ.), 1104, 1106-1108, *Θεσσαλονίκη 2007*: Berend, I.T. (2001 [1998]), *Decades of Crisis: Central and Eastern Europe before World War II*, 255-259, Berkeley, Los Angeles & London: Crouzet, όπ. π., 184, 186.

Έκθεση της Οικονομικής Επιτροπής της Κοινωνίας των Εθνών (ΚΤΕ), συντεταγμένη τον Ιούνιο του 1931, ανέφερε χαρακτηριστικά:

«Τα παράπονα των γεωργών ακούγονται σχεδόν σε κάθε χώρα. Οι δυσχέρειες έχουν λάβει γενικευμένο διεθνή χαρακτήρα, παρότι υπάρχουν πτυχές οι οποίες είναι ιδιαίτερες για κάθε χώρα. Το πρόβλημα δεν είναι ζήτημα κακής σοδειάς που προκλήθηκε από φυσικές ή ατμοσφαιρικές διαταραχές, όπως η συνεχής βροχόπτωση ή ξηρασία. Οι ρίζες του κακού πάνε πολύ βαθιά και η εξάλυσή του μπορεί να ανιχνευθεί σε όλον τον κόσμο».⁴

Από την κρίση της αγροτικής οικονομίας επλήγησαν ιδιαίτερα οι σιτοπαραγωγοί. Την περίοδο 1925-29 ο σταθμικός δείκτης των διεθνών τιμών του σίτου μειώθηκε από το 100 στο 72,⁵ ενώ το διάστημα 1928-33 η διεθνής τιμή του σίτου σημείωσε νέα πτώση 58,8%.⁶ Σύμφωνα με την έκθεση της ΚΤΕ, η αιτία της αγροτικής κρίσης που ξέσπασε το 1928 εντοπιζόταν στο γεγονός ότι οι τιμές αγροτικών προϊόντων παρόμοιων εξαιρετικά χαμηλές σε σύγκριση με τις δαπάνες παραγωγής, που ο γεωργός καλείτο να καταβάλει. Παρά τις τεχνολογικές προόδους της γεωργίας, τα γεωργικά προϊόντα είχαν μεγάλο κόστος παραγωγής, ενώ τα κέρδη από τη διάθεσή τους στην αγορά παρέμεναν πολύ μικρά.⁷

Στην Ελλάδα, οι βασικές παράμετροι της παρατεταμένης αγροτικής κρίσης του Μεσοπολέμου ήταν οι εξής: α) η πτωτική πορεία των στρεμματικών αποδόσεων της γεωργίας· β) η κάθιση πτώση των τιμών των γεωργικών προϊόντων· γ) η στασιμότητα της αξίας της γεωργικής παραγωγής· δ) η συνεπόμενη συρρίκνωση του αγροτικού εισοδήματος και η υπερχρέωση των αγροτών, και ε) η ενδυνάμωση του ρεύματος αστυφιλίας των αγροτών προς τις πόλεις. Η μείωση των στρεμματικών αποδόσεων, η οποία υπηρέξε ένα φαινόμενο εξαιρετικά αντιπροσωπευτικό της ελληνικής αγροτικής οικονομίας κατά

⁴ Clough, S.B., Moodie, T. & Moodie, C. (eds) (1968), *Economic History of Europe: Twentieth Century*, 216, New York.

⁵ Candeloro, G. (1990), *Storia dell'Italia moderna*, τόμ. IX (*Il fascismo e le sue guerre*), 121, Milano.

⁶ Ευελπίδης, Χ. (1939), *Θεωρία και πράξεις αγροτικής πολιτικής και οικονομίας*, τόμ. Α', 261, Αθήνα.

⁷ Clough κ.ά., όπ. π., 216.

τη δεκαετία του 1920, χωρίς μάλιστα κάποια ιδιαίτερη γεωγραφική διαφοροποίηση, άρχισε το 1919 και έφθασε στο χαμηλότερο σημείο της το 1929· η πτωτική πορεία συνεχίστηκε έως το 1932, οπότε η τάση αυτή αντιστράφηκε και παρέμεινε ανοδική κατά το υπόλοιπο της δεκαετίας του 1930. Η πτώση των τιμών των ελληνικών αγροτικών προϊόντων, οι οποίες εναρμονίζονταν απόλυτα με τις διακυμάνσεις των τιμών στη διεθνή οικονομία, ήταν πλέον έντονη στον τομέα των σιτηρών, αλλά ανάλογες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για τα υπόλοιπα προϊόντα. Πιο συγκεκριμένα, οι τιμές των ελληνικών γεωργικών προϊόντων, οι οποίες σημείωσαν κατακόρυφη και συνεχή άνοδο σε όλη τη διάρκεια της πολεμικής περιόδου (1912-23), σημείωσαν πτώση το 1924· η κάμψη ξεπεράστηκε το 1926 και επακολούθησε άνοδος μέχρι το 1928, οπότε ξεκίνησε νέα διολίσθηση των τιμών, η οποία αντιστράφηκε μόλις το 1937. Ταυτόχρονα, η συνολική αξία της γεωργικής παραγωγής, αν εκτιμηθεί, όχι σε τρέχουσες, αλλά σε σταθερές τιμές του 1923, παρέμεινε στάσιμη από το έτος εκείνο έως το 1932. Εξάφηση αποτέλεσαν τα σιτηρά, τα οποία χάρη στη θεομοθέτηση της προστασίας της εγχώριας σιτοπαραγωγής το 1927 ανέκτησαν το 1932 την ανοδική πορεία των τιμών τους.⁸ Πάντως, τα ελληνικά σιτηρά επλήγησαν, ενδιάμεσα, από τη νέα φάση της γεωργικής κρίσης, που ξεκίνησε το 1928 και συνέπεσε με την παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση. Τα έτη 1927-31 ο δείκτης τιμών του εγχώριου σίτου (βάση 1923 = 100) μειώθηκε από 151 σε 117.⁹

Η αγροτική κρίση που έπληξε την Ελλάδα επέφερε δραματική συρρίκνωση του αγροτικού εισοδήματος, το οποίο χαμήλωσε δραματικά, φθάνοντας στα όρια επιβίωσης της μέσης αγροτικής οικογένειας. Το 1927 το μέσο εισόδημα μιας «γεωργικτηνοτροφικής» οικογένειας στην Ελλάδα ήταν 282,4 (αμερικανικά) δολάρια, τη στιγμή που το μέσο οικογενειακό εισόδημα στη χώρα ανερχόταν σε 377,9 δολάρια.¹⁰ Η

⁸ Κωστής, Κ.Π. (1987). *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα. Οψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*, 45-48, 50-55, 58, Αθήνα: Σακελλαρόπουλος, Θ.Δ. (1991). *Οικονομία, κοινωνία, κράτος στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*, 33, 44-49, 70, Αθήνα: Πετμεζάς, Σ. (2002). «Αγροτική οικονομία», στο: Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα* τόμ. 2/1 (Ο μεσοπόλεμος 1922-1940), 210-216, Αθήνα: Κωστής, Κ.Π. (1990). *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα: Οψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928)*. Τα τεκμήρια, 43 (Πίνακας 14), Αθήνα: Ενελεπίδης, Χ. (1930). «Η γεωργία εις τα Βαλκάνια», *Εργασία* 1 (11 Ιανουαρίου 1930), 27.

κατακόρυφη μείωση του αγροτικού εισοδήματος σε συνάρτηση με την κάμψη των στρεμματικών αποδόσεων –που, όπως προαναφέρθηκε, πρωτοφανίστηκε δύο έτη μετά την αγροτική μεταρρύθμιση του 1917, χωρίς ωστόσο να οφείλεται σε αυτήν, και συνεχίστηκε έως το 1931– επέτειναν την υπερχρέωση των Ελλήνων γεωργών και το ρεύμα μετανάστευσής τους προς τις πόλεις.¹¹ Τον Οκτώβριο του 1931 η Κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου κήρυξε πενταετές χρεωστάσιο των αγροτικών οφειλών προς ιδιώτες και ανέστειλε προσωρινά τις κατασχέσεις αγροτικών περιουσιών λόγω χρεών. Ο Ι. Καραμάνος (από την υπεύθυνη θέση του Γενικού Διευθυντή του Υπουργείου Γεωργίας) δικαιολόγησε το χρεωστάσιο διά λόγους διατήρησης της κοινωνικής ισορροπίας στη χώρα:

«[...] η κυβέρνηση δημιούργησε μια εκτεταμένη κοινωνική τάξη, η ύπαρξη της οποίας συντελεί στη διατήρηση της κοινωνικής ισορροπίας στη χώρα. Υπό αυτές τις συνθήκες δεν μπορεί παρά να ανησυχέι, όταν βλέπει να βγαίνουν σε δημοπρασία οι περιουσίες πολλών μικρογεωργών, προκειμένου να καλυφθούν υποχρεώσεις που είχαν αναλάβει σε εποχές κατά τις οποίες τα αγροτικά προϊόντα εξασφάλιζαν υψηλές τιμές. Η κατάσταση που δημιουργήθηκε ενδέχεται να καταστρέψει ό,τι καλό πέτυχε με τόσες θυσίες η κυβέρνηση».¹²

Παρά τις πιστωτικές διευκολύνσεις της Κυβέρνησης Βενιζέλου, η υπερχρέωση των αγροτών επιδεινώθηκε στη διάρκεια της δεκαετίας του 1930. Το 1937, οπότε έλαβε χώρα το επόμενο χρεωστάσιο των αγροτικών χρεών προς τους ιδιώτες από το καθεστώς Ι. Μεταξά, το αγροτικό χρέος αντιπροσώπευε το 43,3% του ακαθάριστου αγροτικού εισοδήματος και αφορούσε στο 70% των γεωργών της Ελλάδας.¹³

Η παρούσα δημοσίευση αποσκοπεί στο να αναδείξει τη δημόσια παρέμβαση του τιμωμένου, κυρίως μέσα από τις στήλες του έγκρι-

¹¹ Κωστής, Κ.Π. (1986). *Οι τράπεζες και η κρίση 1929-1932*, 24-25, 42, Αθήνα: Κωστής, Κ.Π. (1987). *Αγροτική οικονομία και Γεωργική Τράπεζα*, 45-54, 58, 110, 136, 138, Αθήνα: Mazower, Μ. (2002). *Η Ελλάδα και η οικονομική κρίση του Μεσοπολέμου* (μτφθ. Σ. Μαρκέτος), 126, Αθήνα: Πετμεζάς, όπ. π., 215, 223.

¹² League of Nations (1931), *The Agricultural Crisis*, τόμ. Α', 188, Γενεύη, αναφέρεται στο: Mazower, όπ. π., 182-183.

¹³ Κωστής (1987), όπ. π., 137-138. Σακελλαρόπουλος, όπ. π., 69. Πηβλ. Αλβιζάτος, Μπ. (1938). *Κράτος και γεωργική πολιτική*, 534, Αθήνα.

του (βενιζελολογενούς) περιοδικού *Ergasia*, σε τρία καυτά κοινωνικο-οικονομικά ζητήματα εκείνης της μεσοπολεμικής περιόδου: α) την αγροτική κρίση και τον στόχο της σιτάφκειας, β) την αστυφιλία, και γ) το «ελληνικό πρόβλημα» του υπερπληθυσμού και την απαισιόδοξη σχολή σκέψης του Κ. Σφυρη. Επίσης, να εντάξει τις παρεμβάσεις του Ι. Καραμάνου στο γενικότερο πλαίσιο των αναλύσεων της εποχής, γραμμένες από οικονομικούς επιστήμονες και γεωπόνους, οι οποίες στόχευαν στην τεχνική αντιμετώπιση της αγροτικής κρίσης και των κοινωνικών προεκτάσεών της στην Ελλάδα.

Η ελληνική «μάχη του σίτου» και η ανάδυση των «γεωργοοικονομολόγων»

Ένα θεμελιώδες ζήτημα που κυριάρχησε στον δημόσιο διάλογο των ειδικών της γεωργίας ήταν το «σιτικό», δηλαδή το πάγιο έλλειμμα της Ελλάδας σε δημητριακά και ιδίως σε σιτάρι. Το «σιτικό» πρόβλημα της Ελλάδας δεν λύθηκε αυτομάτως με την ενσωμάτωση της Μακεδονίας το 1913. Δέκα χρόνια αργότερα, το 1923, το έλλειμμα αυτό ανερχόταν στο κολοσσιαίο ποσοστό του 70% επί της εγχώριας κατανάλωσης. Το «σιτικό» έλλειμμα δεν ήταν μόνον ζήτημα διατροφής του πληθυσμού της Ελλάδας, αλλά συνιστούσε και ένα κρίσιμο δημοσιονομικό πρόβλημα, από τη στιγμή που η χώρα δαπανούσε σχεδόν το ήμισυ των συναλλαγματικών της αποθεμάτων για την εισαγωγή σιτηρών και αλεύρων από το εξωτερικό.¹⁴ Το «έλλειμμα σίτου» της χώρας ήταν πράγματι ογκώδες. Ένας γεωπόνος – μέλος του «Συμβουλίου της Συντάξεως» των Νέων Γεωπονικών - επισήμανε ότι η εγχώρια παραγωγή σίτου το 1923 ήταν 350 εκατομμύρια σκάδες και η χώρα ήταν έτσι αναγκασμένη να εισαγάγει 470.000.000 σκάδες σίτου για να καλύψει τις ανάγκες διατροφής του πληθυσμού, οι οποίες εκείνη τη χρονιά ανήλθαν σε 820.000.000 σκάδες.¹⁵ Δικαιολογημένα, λοιπόν, η σιτάφ-

¹⁴ Σακελλαρόπουλος, όπ. π., 102, 106 Φορησιάδης, Α. (2007), *Ελληνική Οικονομία 19ος - 20ος αιώνας. Από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, 134, Αθήνα: Πλουτσίανης, Σ.Γ. (2011), *Εδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια. Ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία (1927-46)*, 118-120, Αθήνα.
¹⁵ Μελάς, Θ.Β. (1924), «Η καλλιέργεια των δημητριακών καρπών εν Ελλάδι και η γένεσις της χρήσεως των χημικών λιπασμάτων», *Τα Νέα Γεωπονικά* 3 (Μάρτιος), 27.

κεια της χώρας κρινόταν από τους γεωπόνους ως «ζήτημα ζωής πλέον δια την Ελλάδα», ως «αναγκαία» και «πολυπόθητος». ¹⁶ Ο στόχος επιμενώς ήταν σαφής και δεδομένος: η Ελλάδα έπρεπε οπωσδήποτε να καταστεί «αυτάφκης τουλάχιστον, αν μη και εξαγωγική» σε σιτηρά μέσω της προαγωγής της γεωργίας.¹⁷ Η αυτάρκεια σε σιτηρά ήταν επιμενώς επιδιώξιμη και απόλυτη ανάγκη λόγω του χρόνιου σοβαρού επισιτιστικού ελλείμματος/ προβλήματος του αστικού πληθυσμού της χώρας, ο οποίος είχε διογκωθεί υπέρμετρα μετά την έλευση του 1,5 εκατομμυρίου των προσφύγων.¹⁸ Η κατανάλωση σίτου από τους πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής υπολογίσθηκε το 1923 σε 90.000.000 σκάδες, δηλαδή κάλυπτε ένα επιπλέον ποσοστό της τάξης του 11% επί της προηγούμενης συνολικής κατανάλωσης του πληθυσμού της χώρας, καθιστώντας έτσι ακόμα επιτακτικότερη την αύξηση της εγχώριας σιτοπαραγωγής.¹⁹

Οι ελληνικές προσπάθειες προς επίτευξη σιτάφκειας και επισιτιστικής οργάνωσης της γεωργίας ξεκίνησαν σχεδόν ταυτόχρονα με την ιταλική «μάχη του σίτου» (*Battaglia del Grano*), ακολουθώντας τα χνάρια των Ιταλών. Η Ιταλία, ως μεσογειακή χώρα, είχε παρόμοιες αγροτικές δομές με την Ελλάδα. Στις 12 Αυγούστου 1927 ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου (ως Υπουργός Γεωργίας στην οικογενειακή κυβέρνηση Αλ. Ζαΐμη) συνέταξε νομοσχέδιο «περί συγκεντρώσεως και διαθέσεως εγχωρίου σίτου»: το νομοσχέδιο αυτό, που εγκρίθηκε από τη Βουλή στις 27 Ιουνίου 1928 και αποτέλεσε τον νόμο 3598 «περί προ-στασίας της εγχωρίου σιτοπαραγωγής»,²⁰ σηματοδότησε τον στρατη-

¹⁶ Μουράτογλου, Α. (1922), «Σιτάφκεια», *Τα Νέα Γεωπονικά* 10-12 (Οκτώβριος - Δεκέμβριος), 106-108· Χασιώτης, Σ. (1925), «Τα γεωργικά μας ζητήματα Α': Η σιτηρία μας εις τα χημικά λιπάσματα», *Τα Νέα Γεωπονικά* 5-6 (Μάιος - Ιούνιος), 51· Χασιώτης, Σ. (1926), «Διά την σιτάφκείαν μας: Ριζική και άμεσος λύσις», *Τα Νέα Γεωπονικά* 7-9 (Ιούλιος - Σεπτέμβριος), 73.

¹⁷ Γουδάς, Σ. (1920), «Πως θα προαχθή η γεωργία μας», *Τα Νέα Γεωπονικά* 10-11 (Οκτώβριος - Νοέμβριος), 113, 116.

¹⁸ Κωστής (1987), όπ. π., 147.

¹⁹ Μελάς, όπ. π., 27, 29.

²⁰ Ο νόμος 3598 επέβαλε την υποχρεωτική ανάμειξη του εγχωρίου σίτου με αλλοδαπό μέχρι 25% σε αλευρόμυλους ημερησίας αλευρικότητας άνω των 25.000 κιλών, ενώ ειδικά για την Αθήνα, τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη και την Πάτρα η ανάμειξη ήταν υποχρεωτική για όλους τους αλευρόμυλους (κοιμήτορες και αν είναι η ημερησία αλευρικότης τουλάχιστον). Ο νόμος 3598 τροποποιήθηκε ελαφρά από τον νόμο 4382 του 1929. Βλ. Πρακτικά των Συνεδριάσεων [της Βουλής των Ελλήνων] της Β. Συνόδου της Α'

γικό προσανατολισμό του ελληνικού κράτους προς τη συστηματική προώθηση της σιτοκαλλιέργειας. Στις 29 Αυγούστου - 1 Σεπτεμβρίου 1927 συνήλθε στην Αθήνα, υπό την προεδρία του Αλ. Παπαναστασίου, το Ανώτατον Συμβούλιον της Γεωργίας με τη συμμετοχή 150 μελών, προερχόμενων κατά το ένα τρίτο «από τας τάξεις των Δημοσίων Γεωπονικών υπαλλήλων». Εκεί συζητήθηκε «όλος ιδιαίτερος» η «προαγωγή της σιτοκαλλιέργειας μέχρι του βαθμού της επιτεύξεως της σιταρκαείας της Χώρας».²¹ Το έτος 1927 οροθετείλουτόν την αφετηρία της ελληνικής κρατικής εκστρατείας «προς επίτευξιν σιταρκαείας»²² και της στροφής «προς την Μητέρα γην».²³ Εκτοτε, οι Έλληνες γεωπόνοι άρχισαν να προπαγανδίζουν τη «βαθμιαίαν εξασφάλισιν της αυταρκαείας της χώρας εις τρόφιμα».²⁴ Η διάδοχη κυβέρνηση Βενιζέλου, υιοθετώντας πιστά τους προσανατολισμούς του Παπαναστασίου, έλαβε ισχυρά μέτρα υπέρ της ενίσχυσης και της προστασίας της εγχώριας σιτοπαράγωγής, αναδιοργάνωσε το 1929 την Κ.Ε.Π.Ε.Σ. (υπό τη μορφή αυτοκεντρωμένης κρατικής υπηρεσίας),²⁵ ανήγαγε τη σιταρκαεία σε «πύργον αγροθόν, σωτήριον διά την Ελλάδα και τον λαόν της, εκ πολλών απόψεων»,²⁶ φρόντισε για τη ριζική ανάπτυξη της σιτοκαλλιέργειας, θέτοντας ως στόχο της «να επιτευχθή εις προσεχές μέλλον η σιταρκαεία της Ελλάδος και η επάρκεια αυτής εις

Βουλευτικές περιόδου, τόμ. Β' (16 Νοεμβρίου 1927 - 28 Ιουνίου 1928), εν Αθήναις 1928, σσ. 639, 1411-1412. Εφημερίς της Κυβερνήσεως τεύχος Α', σφ. 119 (10 Ιουλίου 1928) σσ. 875-877 (Νόμος 3598) και σφ. 303 (21 Αυγούστου 1929) σσ. 2626-2630 (Νόμος 4382 «περί τροποποιήσεως του νόμου 3598 "περί προστασίας της εγχώριας σιτοπαράγωγής"»). Σίδερης, Α.Δ. (1934), Η γεωργική πολιτική της Ελλάδος κατά την λήξασαν εκατονταετίαν (1833-1933), 278, 280, 320-321, Αθήναι: Ευελπίδης (1939), όπ. π., 79.

²¹ Μουράτογλου, Α.Θ. (1927). «Η πρόοδος της γεωργίας μας éνε ζήτημα χημικών λιπασμάτων», Αγροτικός Ταχυδρόμος, 185 (15 Σεπτεμβρίου), 313-314.

²² Ευελπίδης, Χ. (1944). Η γεωργία της Ελλάδος. Οικονομική και κοινωνική άποψις, 44, Αθήναι.

²³ Νικολαΐδης, Ε.Α. (1927). «Το πρόγραμμα μάς», Αγροτική Ζωή 1 (Φεβρουάριος), 1.

²⁴ Ιασεμίδης, Σ. (1927). «Η ελληνική γεωργία και η σημασία της», Οικονομικός Ταχυδρόμος 76 (27 Σεπτεμβρίου), 6.

²⁵ Καραμάνος, Ι. (1931). «Τα οικονομικά μέτρα υπέρ της σιτοπαράγωγής», Εργασία 86 (22 Αυγούστου), 870.

²⁶ Πετρίδης, Π. (2000) (εισαγωγή - επιμέλεια). Το έργο της κυβερνήσεως Βενιζέλου κατά την τετραετία 1928-1932. Τι υπεσχέθη προεκλογικώς και τι επραγματοποίησε, 189, 191-193, Θεσσαλονίκη.

τρόφιμα»,²⁷ και έστρεψε έντονα την προσοχή της στην ανάπτυξη της γεωπονικής επιστήμης και τη βελτίωση της γεωργικής πίστης: το 1928 ιδρύθηκε η Γεωπονική Σχολή του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης, το 1929 η Γεωπονική Σχολή των Αθηνών ανατοποποιήθηκε, ιδρύθηκε η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (Α.Τ.Ε.), το Υπουργείο Γεωργίας αναδιοργανώθηκε, τα Γεωργικά Ταμεία και τα Γεωργικά Επιμελητήρια αυτοκεντρώθηκαν, και ιδρύθηκαν έξι Γεωργικά Φροντιστήρια ανά τη χώρα.²⁸ Η αγροτική πολιτική του ελληνικού κράτους κινήθηκε για πρώτη φορά το 1928, και στη διάρκεια της τελευταίας τετραετίας του Βενιζέλου (-1932), όχι μόνο επί «θεωρητικών» όσο επί «πρακτικών και τεχνικών γεωργικών κατευθύνσεων».²⁹

Η αστυφιλία των γεωργών

Ένα άλλο μείζον ζήτημα που απασχόλησε επιτακτικά κατά την εν λόγω περίοδο τους ειδήμονες της γεωργίας ήταν το πρόβλημα της αστυφιλίας και της διαρκούς συρρίκνωσης του αγροτικού πληθυσμού της χώρας.³⁰ Η κυρίαρχη έως τότε ερμηνεία σε αυτό το βασανιστικό κοινωνικό πρόβλημα ήταν εν πολλοίς ανορθολογική, ανάγοντας τις ρίζες τού προβλήματος αυτού σε ιστορικά αίτια:

«Η επί αιώνας διαβίωσις του Έλληνος [υπό τους Τούρκους, υπό τους Ενετούς και τους Φράγκους] ενεφύσειεν εις αυτόν μίαν τινα αποστροφήν προς την γεωργίαν, η δε τοιαύτη δε ψυχολογική διάθεσις του διά της κληρονομικότητας μεταδιδόμενη από γενεάς εις γενεάν και εμεγαλύνθη και ισχυροποιήθη».³¹

²⁷ Χασιώτης, Σ. (1929). «Η γεωργική Ελλάς: Γενική επισκόπησις», Αγροτική Ζωή 30 (Ιούλιος), 4 Σίδερης, όπ. π., 364. Agrigianoni, Ch. (2006). «Venizelos and economic policy», στο: P.M. Kitromilides (επιμ.), Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship, 303-304, Edinburgh.

²⁸ Πετρίδης, όπ. π., 150-153, 183-186, 228-236. Παναγιωτόπουλος, Δ.Γ. (2004). Γεωργική εκπαίδευση και ανάπτυξη. Η Ανωτάτη Γεωπονική Σχολή Αθηνών στην ελληνική κοινωνία 1920-1960, 66-67, 69-71, Αθήνα.

²⁹ Πετρίδης, όπ. π., 153.

³⁰ Σχετικά με το φαινόμενο της αστυφιλίας στη μεσοπολεμική Ελλάδα, βλ. Πλουμίδης, όπ. π., 51-64.

³¹ Μουράτογλου, Α.Θ. (1920). «Η Ελλάς éνε γεωργική χώρα; Ο Έλληνας éνε γεωργός», Τα Νέα Γεωπονικά 5-6 (Μάιος - Ιούνιος), 70. Ποβλ. Πλουμίδης, όπ. π., 155-160, 167-169.

Η εφημερία αυτή δεν λάμβανε δηλαδή επαρκώς υπ' όψιν το υπαρκτό πρόβλημα της υπερπαραγωγής αγροτικών χειρών στην ύπαιθρο και τη σχετική «στενότητα» του μέσου γεωργικού κλήρου, που δεν υπερέβαινε κατά μέσον όρο τα 33,3 στρέμματα καλλιεργήσιμης γης.³² Οι γεωπόνοι λοιπόν συστρατεύθηκαν για να αναθεωρήσουν την κατεστημένη γνώμη, η οποία κρατούσε «μεταξύ των Ελλήνων διανοουμένων», «ως αλάνθαστον δόγμα», «ότι η Ελλάς διά κάθε άλλο είχε πρόσφορος παρά διά την γεωργίαν, και ότι ο Έλληνας διά κάθε άλλο επάγγελμα είναι κατάλληλος παρά διά το του γεωργού». Ως πρώτιστη κοινωνική αποστολή τους θεώρησαν τη διάδοση του αισιόδοξου μηνύματος, ότι «η Ελλάς και λόγω κλίματος και λόγω γεωλογικής συστάσεως και γεωγραφικής θέσεως είναι προσφορωτάτη» για σχεδόν κάθε κλάδο της γεωργίας.³³

Το 1926 ένας οικονομολόγος, ο Δημήτριος Καλιτσουνάκης, εισήγητής της σχολής του εξελικτικού σοσιαλισμού στην ελληνική οικονομική επιστήμη, εξήρε τον ρόλο που θα μπορούσε να διαδραματίσει η γεωπονική επιστήμη, στο πλαίσιο του κρατικού παρέμβατισμού, στην ανάσχεση του «ακατασχέτου ρεύματος» της αστυφιλίας (αγροφυγιάς), στο οποίο προσέδωσε πολιτισμικές και σεξιστικές αιχμές:

«Εν Ελλάδι υπάρχει σήμερον τάσις του αγρότου προς εγκατάστασιν εις αστικές περιφέρειας, το ακατάσχετον δε τούτο ρεύμα προς τας μεγάλας πόλεις (αστυφιλία) υποβοηθεί και η Αγρότης, διότι φαντάζεται ότι ο αστικός πληθυσμός απολαμβάνει ακοπώτερον και προνομιακώς τα αγαθά του πολιτισμού.

Η εφαρμογή μιας καλής Αγροτικής πολιτικής εκ μέρους του Κράτους θα αποσοβήση τον κίνδυνον της διαφροσύνης των αγροτικών πληθυσμών (αγροφυγία) και του μαρασμού της Γεωργίας και κτηνοτροφίας. Όταν η επιστημονική γεωπονία θα είναι κτήμα των αγροτών [...], τα καθάρια κέρδη της αγροτικής οικογενείας θα είναι πολλαπλάσια των σημερινών και θα επιτευχθή η οικονομική άνεσις, άνευ της οποίας οι σύγχρονοι άνθρωποι δεν κατορθώνουν να συναντήσωσι την ευτυχίαν».³⁴

³² Ευελπίδης, Χ. (1953). Η χρονία γεωργική κρίσις εις την Ελλάδα, 18, 42, 57, Αθήναι: Σακελλαρόπουλος, όπ. π., 62-65.

³³ Μουράτογλου (1920), όπ. π., 70/72.

³⁴ Καλιτσουνάκης, Δ. [1926]. «Αγρότης (ο)», Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια του

Το 1927 ένας συνεργάτης του Αρχείου Οικονομικών και Κοινωνικών Ερευνών (που διηύθυνε ο Δ. Καλιτσουνάκης) εξήγησε ότι «η επείγουσα ανάγκη δημιουργίας ανάρκειας σιτηρών» στην Ελλάδα υπαγορεύεται πρωτίστως από τη «χειρίστην οικονομικήν κατάστασιν του μεγίστου μέρους των αγροτών» και από «την επικινδύνως εξαπλωθείσαν αστυφιλίαν, ιδίως εις τας Αθήνας, εις την Θεσσαλονίκην και εις τον Πειραιά, όπου ηρέθη ο πληθυσμός δυσαναλόγως προς πάσαν δυνατότητα εξευρέσεως εργασίας».³⁵ Δεδηλωμένος λοιπόν στόχος της τελευταίας τετραετίας του Βενιζέλου ήταν η καταπολέμηση του ανησυχρτικού φαινομένου τού (επί το ιταλικότερον) «ουρμπανισμού», δηλαδή της συσσώρευσης των αγροτών στις πόλεις, και η αποσοβήση του ενδεχόμενου κινδύνου της προλεταριοποίησης τους και της συνεπακόλουθης κοινωνικής έκρηξης.³⁶ Ο Ι. Καραμάνος διευκρίνισε πως «η καλλιέργεια του σίτου [σ.σ. με τα ευεργετήματα του θεσμού της συγκέντρωσης] αποτελεί την μεγαλύτεραν ασφάλειαν κοινωνικής ευσταθείας, κοινωνικής ευρυθμίας και οικονομικής ανέσεως την οποία δύναται να φαντασθή η χωρική οικογένεια».³⁷ Η (θελουσία) συγκέντρωση των εγχώριων σιτηρών από το κράτος (η οποία δεν άγγιζε ασφαλώς όλη την παραγωγή της χώρας, αλλά συνιστούσε την εξασφάλιση ενός κατώτατου ορίου τιμής στον παραγωγό, προκειμένου «να τω ασφαλισθή πρόσδος επιτρέπουσα εις αυτόν την ανθρωπίνην διαβίωσιν») ήταν ζήτημα «υπάρξεως και ασφαλείας του τόπου»³⁸ (από ενδεχόμενη αγροτική έξοδο προς τις πόλεις). Σύμφωνα με τον ίδιο τον Βενιζέλο, η γεωργία δεν συμβάδιζε μόνον «με την οικονομικήν ανάπτυξιν του τόπου», αλλά πολλά μάλλον από αυτήν εξαρτάτο «η σωτηρία της Ελλάδος».³⁹ Οι εισηγήσεις που δεχόταν τόνιζαν την ανά-

Παύλου Δρανδάκη τόμ Α' (Α - Αθανασία), 491, Αθήναι.

³⁵ Σιάνης, Δ.Κ. (1927). «Η δασμολογική προστασία και η άμεσος φορολογία των σιτηρών», Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Ερευνών 7 (τεύχ. Δ') (Οκτώβριος - Δεκέμβριος), 301.

³⁶ Παναγιωτόπουλος, όπ. π., 66-67.

³⁷ Καραμάνος, Ι. (1931). «Η πολιτική του σίτου: Η Ελλάς δύναται να είναι σιτοπαραγωγός χώρα», Εργασία 83 (1 Αυγούστου), 786.

³⁸ Καραμάνος, Ι. (1931). «Τα οικονομικά μέτρα υπέρ της σιτοπαραγωγής», Εργασία 86 (22 Αυγούστου), 870-871. Βλ. και Ευελπίδης (1944), όπ. π., 152. Βεργόπουλος, Κ. (1975). Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας, 162-163, Αθήνα.

³⁹ Εφ. Ημερήσιος Τύπος αρ. 93 (27 Φεβρουαρίου 1929), 3, 7.

γκη για «την αναχαίτισιν της αστυφιλίας του πληθυσμού της υπαίθρου» και τη «μονιμοποίησιν αυτού εις τα έργα της γεωργικής παραγωγής» και την «ελάττωσιν μέχρι του φυσικώς χρησίμου των εν ταις πόλεσι ενδιάμεσων παρασιτικών επαγγελμάτων». ⁴⁰ Αυτά επανέλαβε και ο Υπουργός Γεωργίας Ιωάννης Κανναβός σε συνέντευξή του το 1928 («όλη η υπέρ της γεωργίας πατρική μέριμνα θα συντελέση να ανακοπή το κακόν της εγκαταλείψεως των αγρών και της συρροής εις τας πόλεις, όπου εξ ανάγκης επικρατούν τα παρασιτικά επαγγέλματα»), ⁴¹ αλλά και ο «Σύνδεσμος [των] εν Αθήναις Επιστημόνων Γεωπόνων», με δημόσιο υπόμνημά του το 1929 προς την κυβέρνηση Βενιζέλου: «η ενίσχυσις της γεωργίας είναι απαραίτητος και από κοινωνικής απόψεως, καθ' ότι μόνον ούτω θα δυναθώμεν να καταπολεμήσωμεν την επικινδύνως αναπτυσθείσαν εν τη χώρα μας αστυφιλίαν, ης συνέπεια είναι και ο παρασιτισμός». ⁴² Στο υπόμνημά τους αυτό οι κορυφαίοι γεωπόνοι της χώρας ανέδειξαν την κοινωνική αποστολή του επαγγελματικού κλάδου τους, και υπογράμμισαν την ικανοποίησή τους, που η πρότασή τους για ριζοσπαστική κρατική παρέμβαση στην αγροτική οικονομία (η «δημιουργία σταθερού και μεμελετημένου αγροτικού προγράμματος του Κράτους») έγινε έμπρακτα αποδεκτή από τη βενιζελική παράταξη: «Ο Ελληνικός γεωπονικός κόσμος από δεκαετηρίδων ήδη διακηρύττει παντοιοτρόπως τας αληθείας ταύτας, αλλ' εχρειάσθη να παρέλθη αρκετών χρονικών διάστημα, ίνα δημιουργηθή κοινή συνείδησις, ώστε η παρούσα κυβέρνησις να αποφασίση τέλος την λήψιν ριζικών υπέρ της γεωργίας μέτρων, αντί των μέχρι τούδε χλιαρών ημιμέτρων». ⁴³

Το «ελληνικό πρόβλημα» βιοσιμότητας

Ο Βενιζέλος, παρά τις κατά καιρούς εκπεφρασμένες ανησυχίες του για το «δημογραφικό πρόβλημα» της χώρας, ευελπιστούσε ότι με τα μέτρα υπέρ της γεωργίας «η Ελλάς θα κατορθώση όχι μόνον να δια-

⁴⁰ Ιστορικά Αρχεία Μουσείου Μπενάκη, Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φάκ. 377, αρ. 116 (Γεώργιος Κουτσινιώτης προς Βενιζέλο, 1928).

⁴¹ Εφ. Ελευθερον Βήμα αρ. 2332 (4 Οκτωβρίου 1928) σ. 3.

⁴² Σύνδεσμος εν Αθήναις Επιστημόνων Γεωπόνων (1929). Πώς θα επιτύχη η γεωργική πρόοδος του τόπου. Υπόμνημα προς την κυβέρνηση, 1, Αθήνα.

⁴³ Όπ. π., 1-3.

θρήψη επαρκώς τον σημερινόν αγροτικόν της πληθυσμόν, αλλά και να εγκαταστήση γεωργικώς ένα μεγάλο μέρος του φυσικώς αυξανομένου πληθυσμού της». ⁴⁴ Κατά την εκατονταετηρίδα από τη διεθνή αναγνώριση της ελληνικής ανεξαρτησίας (3 Φεβρουαρίου 1930), ο μεγάλος Έλληνας ηγέτης επανέλαβε εμφατικά από τα έδρανα της Βουλής: «περιωρίσθημεν εις στενόν χώρον, αλλά δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι ο χώρος είναι επαρκής διά να διαθρέψη και τον σημερινόν πληθυσμόν και πληθυσμόν ακόμη διπλάσιον από τον σημερινόν». ⁴⁵ Παρά τα ελπιδοφόρα μηνύματα του Βενιζέλου, από το 1931 η απαισιοδοξία του ελληνικού πολιτικού κόσμου και των οργανικών διανοουμένων του αστικού χώρου για τη βιωσιμότητα του ελληνικού «κρατικού οργανισμού» (της βιωσιμότητας ιδωμένης με γεωοικονομικούς όρους) άρχισε να εξαπλώνεται και να κερδίζει συνεχώς έδαφος. ⁴⁶ Βασική αιτία της διόγκωσης αυτής της απαισιοδοξίας ήταν ο συγκερασμός της γεωοικονομίας με τον νεομαλθουσιανισμό, έναν συγκερασμό τον οποίον εισήγαγε στον δημόσιο διάλογο ο Κωνσταντίνος Σφυρής (ο εισηγητής των κλάδων της γεωπολιτικής, της γεωοικονομίας και της ανθρωπογεωγραφίας στην Ελλάδα, και από το 1927 καθηγητής στην Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών). Το 1930 ο Κ. Σφυρής υποστήριξε πρώτος ότι στην Ελλάδα «υφίσταται νοσηρώς απόλυτος υπερπληθυσμός». ⁴⁷ Έναν χρόνο αργότερα ο ίδιος επανέλαβε, με μεγαλύτερη έμφαση, τον προβληματισμό του για το «δημογραφικόν», το «ωμότερον πρόβλημα του υπερπληθυσμού της Ελλάδος», και την αγωνία του για βιωσιμότητα της χώρας (της «ελληνικής περιοχής») ως «κρατικής Μονάδος», υπό το πρίσμα «γεωπολιτικών και γεωοικονομικών όρων». Σύμφωνα με τον Σφυρή, «το ελληνικόν πρόβλημα [...] προέκυψε εκ της ανταλλαγής των πληθυσμών και της συσσωρεύσεως των προσφύγων και εκ της απότομου αποκοπής του χώρου ζώης εν

⁴⁴ Στεφάνου, Σ.Ι. (1983) (επιμ.). Τα κείμενα του Ελευθερίου Βενιζέλου. Η ζωντανή Ιστορία της δραματικής περιόδου του έθνους, 1909-1936, τόμ. Γ', 551, Αθήνα (Λόγος στα Γιαννιτσά, 8 Απριλίου 1929).

⁴⁵ Στεφάνου, Σ.Ι. (1965) (επιμ.). Ελευθερίου Κ. Βενιζέλου πολιτικά υποθήκαι ανθολογηθείσαι από τα κείμενα αυτού, τόμ. Α', 281-282, Αθήνα.

⁴⁶ Πιρβλ. Χατζηληωσήφ, Χ. (1986). «Απόψεις γύρω από τη βιωσιμότητα της Ελλάδας και τον ρόλο της βιομηχανίας», στο: Β. Κρεμμυδάς, Χ. Μαλατζού και Ν.Μ. Παναγιωτάνης (επιμ.), Αφιέρωμα στον Νίκο Σφορόν, τόμ. Β', 340-341, Ρέθυμνο.

⁴⁷ Σφυρής, Κ.Δ. (1930). «Γεωοικονομία και οικονομία. Μεθοδολογική έρευνα», Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Ερευνών 10 (τεύχ. Γ') (Ιούλιος - Σεπτέμβριος), 259.

τη Μεσογείω [...] αλλά] και συννεπεία της αποφράξεως των παλαιών μεταναστευτικών οδών». «Η αποπνικτική συσώρευσις της νυν μέχρις ασφυξίας συμπτωσμένης ελληνικής εθνικής ομάδος», «όλου σχεδόν του εν Ρωσσία, Πόντω και Τουρκία εμψύχου εθνικού κεφαλαίου εντός των στενών κρατικών ορίων» της Ελλάδας, δηλαδή η έλευση των πάσης έλευσης ελληνορθόδοξων προσφύγων, προξένησε τον «επαγγελματικό πληθωρισμόν», τη «σθενότητα της γης» και τη «σθενότητα δράσεως» εντός της μεταπολεμικής (δηλ. μεσοπολεμικής δι' ημάς) ελληνικής κοινωνίας. Ο Σφυρής κατέληξε στο συμπέρασμα, ότι οι δυνατότητες παραγωγής της ελληνικής γεωργίας και της κτηνοτροφίας ήταν περιορισμένες και ως εκ τούτου ο στρατηγικός στόχος της σιταρκαίας της χώρας ήταν πρακτικά ανέφικτος:

«Αι δυνατότητες αναπτύξεως της καλλιεργείας δημητριακών, ως και αυταί αι δυνατότητες αναπτύξεως της κτηνοτροφίας, είναι περιορισμένα εντός των ορίων, άτινα προσδιορίζουν: οι αμειλικτοι όροι της περιορισμένης δυναμικότητας και ιδιουπτίας της ελληνικής γης, φύσεως και οικονομίας [...] γεωργική ή εθνικοοικονομική αυτάρκεια και σιταρκαία παραμένει πάντοτε διά την Ελλάδα καθαρά και δη ολεθρία ουτοπία. [...] Τα ελληνικά παραγωγικά έργα εξασφαλίσεως νέων γαιών και νέων δυνατοτήτων διά την παραγωγήν δημητριακών προϊόντων και βιομηχανικών πρώτων υλών δεν επιτρέπεται να υπερτιμώνται. [...] Εις ουδέν ωφελούσιν αι συνεχιζόμεναι υπερβολαί περί υπερπροδόσεως και υπερεκτετάσεως της καλλιεργείας, αι αισιόδοξαι προβλέψεις περί του ότι ο περισσεύων πληθυσμός δύναται να απορροφηθή ομαλώς εντός των ελληνικών εδαφών άνευ άλλων διεξόδων. Αι προβλέψεις αύται προδίδουσιν ακατανόητον άγνοϊαν της τόσοσιν απειλητικής δημογραφικής πραγματικότητας».⁴⁸

Με άλλα λόγια, το οικονομικό και δημογραφικό «ελληνικό πρόβλημα» ήταν, σύμφωνα με τον Σφυρή, άρρηκτα συνυφασμένο με τον κύριο παραγωγικό κλάδο της εθνικής οικονομίας (τη γεωργία) και συνεπώς βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με τη διαθρυσούμενη από τον ίδιο και άλλους «απαισιοδόξους» οικονομολογούντες δημοσιο-

⁴⁸ Σφυρής, Κ.Α. (1931). «Υπό ποίας προϋποθέσεις η Ελλάς είναι βιώσιμος», *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Ερευνών* II (τεύχ. Γ') (Ιούλιος - Σεπτέμβριος), 297, 299-300, 302, 305, 308, 311-313, 327, 352-353.

λόγους- στενότητα της καλλιεργησίμου γης και κατ' επέκταση των πολιτικών συνόρων.

Η απαισιοδοξη τοποθέτηση του Σφυρή (του οποίου οι πολιτικές καταβολές ήταν αντιβενιζελικές) επί του «ελληνικού προβλήματος» συνάντησε αμέσως τη σφοδρή αντίδραση των διανοουμένων του βενιζελικού πολιτικού χώρου, οι οποίοι ήταν άλλοστε οι πρωταγωνιστές της κίνησης των ιδεών στη μεσοπολεμική Ελλάδα.⁴⁹ Ο Ι. Καραμάνος, με άρθρο του στην *Εργασία* το 1931, επέμεινε πως «δεν δικαιούμεθα να είπωμεν ότι έχομεν στενότητα γης [...] διότι ευρισκόμεθα εις το άλφα εισέτι της γεωργικής μας προόδου», συμπληρώνοντας ότι «υπάρχει ακόμη εις τον τόπον άπειρος δυναμικότης, ήτις παραμένει ανεκμετάλλευτος».⁵⁰ Επί τούτω, από το τέλος Οκτωβρίου του 1932 έως τον Μάιο του 1933, το περιοδικό *Εργασία* δημοσίευσε σειρά άρθρων επί του ερωτήματος: «Η Ελλάς δύναται να γίνη γεωργικώς αυτάφης». Η συζήτηση «μεταξύ των διανοουμένων της χώρας» (στην οποία, εκτός από τον ιδιοκτήτη - διευθυντή του περιοδικού Αντώνιο Νικολόπουλο, συμμετείχαν ο πρώην Υπουργός Εθνικής Οικονομίας Πέτρος Καλλιγιάς, ο δικαηγής της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδος Κωνσταντίνος Γόντικας, ο Ι. Καραμάνος, ο χημικός-γεωπόνος Κωνσταντίνος Νεύρος, ο γεωπόνος Δημήτριος Πάνου, ο βουλευτής Φλώρινας Γεώργιος Μόδης, ο γενικός διευθυντής των Γενικών Αποθηκών [όπου συγκεντρώνονταν τα σιτηρά] Στέφανος Κουμανούδης, ο Ι. Παπαδάκης, ο Χρυσός Ευελπίδης, ο διευθυντής [πρύτανης] της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής των Αθηνών [ΑΓΣΑ] Σταύρος Παπανδρέου, ο καθηγητής Δενδροκομίας στην ΑΓΣΑ Πάκος Αναγνωστόπουλος κ.ά.) περιτράφηκε «περί της δυναμικότητας της ελληνικής γης» και αποσκοπούσε στο να «πέιση περί της τεραστίας δυνάμεως που κλείνει μέσα στους κόλπους της η ελληνική γη» και επομένως «να θέση τέρμα ευθύς εξ αρχής εις τας ανευθύνους και απαισιοδόξους προβλέψεις περί ανεπαρκείας δήθεν της ελληνικής γης». Ο Κ. Νεύρος, επί παραδείγματι, σχολίασε σχετικά με το «τι αποδίδει σήμερα και τι δύναται ν' αποδώση το έδαφός μας»:

⁴⁹ Πηβλ. Κύρσης, Α.Α. (1996). Κοινωνιολογική σκέψη και εκσυγχρονιστικές ιδεολογίες στον ελληνικό μεσοπόλεμο, 15, Αθήνα.

⁵⁰ Καραμάνος, Ι. (1931). «Τι κάμνομεν διά την γεωργίαν μας», *Εργασία* 80 (11 Ιουλίου), 702.

«[...] η θεωρία της γεωργικής ανεπαρκείας είναι μύθος. Κανείς δεν θα τολμήσει να ισχυρισθεί ότι η Ελλάς ως έκτασις και από απόψεως καλλιεργησίμων γαιών δεν χωρεί τους σημερινούς της κατοίκους. Εμείς αποκρούομεν το επιχείρημα των ηττοπαθών [...] δηλαδή ότι η γη μας είναι πτωχή και ότι οι κλιματολογικοί μας όροι δεν επιτρέπουν την γεωργικὴν της ανάπτυξιν».

Ο Κ. Γόντικας από την πλευρά του υπογράφει: «η γεωργική μας παραγωγή έχει ενρὺ περιθώριον αναπτύξεως [...] και] δεν δικαιολογούνται απαισιόδοξα συμπεράσματα».⁵¹

Μάλιστα, τα (σύμφωνα με τον σχολιασμό της Σύμβασης της Εργασίας) «ηττοπαθή κηρύγματα» του Σφουρη⁵² βρήκαν προσωπικά αντίθετο και προκάλεσαν την οργισμένη αντίραση του ίδιου του Ελ. Βενιζέλου. Τον Νοέμβριο του 1932 ο ιστορικός ηγέτης των Φιλελευθέρων παρενέβη, με άρθρο του στο *Ελεύθερον Βήμα*, και διατύπωσε την ακόλουθη διδαχή:

«Πρέπει να παύσωμεν πιστεύοντες οι ίδιοι και διακηρύττοντες προς τους άλλους, ότι εἴμεθα αθεραπεύτως πτωχοί, και ότι πρόκειται να ζήσωμεν διαρκώς ως άθροισμα πενήτων. Πρέπει, επιδιώκοντες εκπαντός τρόπον την ανάπτυξιν του εθνικού εισοδήματος και πιστεύοντες με ὅλην μας την ψυχὴν εἰς την δυνατότητα της επιτυχίας της, να καταναλισκώμεν το μεγαλύτερον μέρος της δραστηριότητός μας εἰς τον σκοπὸν αυτόν».⁵³

⁵¹ Βλ. ενδεικτικά: περ. *Εργασία* αφ. 148 (30 Οκτωβρίου 1932), 1369, αφ. 154 (11 Δεκεμβρίου 1932), 1552-1553, 1556, αφ. 155 (18 Δεκεμβρίου 1932), 1584-1591, αφ. 156 (25 Δεκεμβρίου 1932), 1615-1617, αφ. 157 (1 Ιανουαρίου 1933), 5-11, αφ. 158 (8 Ιανουαρίου 1933), 40-41, αφ. 159 (15 Ιανουαρίου 1933), 77-82, αφ. 161 (29 Ιανουαρίου 1933), 151-154 και αφ. 165 (26 Φεβρουαρίου 1933), 285-287.

⁵² Περ. *Εργασία* αφ. 154 (11 Δεκεμβρίου 1932), 1551. Το 1932 ο Κ. Σφουρης επανέλαβε, με μεγαλύτερο πάθος, τις γνωστές θέσεις του για «το ωμότατον πρόβλημα υπερπληθυσμού, ὅστις η οξύτης εἶνε αφαντάστου δυσμενείας», με δύο άρθρα του στην εφ. Πολιτεία του Θεολόγου Νικολοῦδη («Το ελληνικὸν δημογραφικὸν πρόβλημα και η ελληνική βιωσιμότης» αφ. 4298-364 [8 Δεκεμβρίου 1932], 1-2 και αφ. 4299-365 [9 Δεκεμβρίου 1932], 1-2). Εκεί ο Σφουρης δήλωσε ευθαρσώς: «Το κατ' ἐμὲ ἔσπειρα ἀπὸ ολόκληρον εικοσαετιᾶν την απαισιοδοξίαν [...] και] εὐρέθην, εν τη βασική αντιμετώπισει του ελληνικού προβλήματος, εἰς κεφαλαϊαδὴ ἀντίθεσιν προς τας κυρίας γραμμάς της πολιτικῆς του κόμματος των Φιλελευθέρων».

⁵³ Εφ. *Ελεύθερον Βήμα* αφ. 3815 (28 Νοεμβρίου 1932), 4. Στεφάνου (1965), ὁπ. π., 498.

Όπως εξήγησε ο Χρυσός Ευελπίδης, αυτό που χρειάζοταν πρωτίτως η χώρα ήταν η «ορθολογιστική οργάνωσις της γεωργίας επί τη βάσει των εν Αμερική επικρατούντων», η «ορθολογιστική οργάνωσις της γεωργικής εκπαίδευσέως», η «συμπλήρωσις της γεωργικής εκμεταλλεύσεως διὰ της κτηνοτροφικής τοιάυτης», η «προσαρμογή της παραγωγῆς προς τας απαιτήσεις της καταναλώσεως», η «εκτέλεσις υδραυλικῶν ἔργων» και άλλα τέτοια τεχνικῆς φύσεως μέτρα.⁵⁴ Ο Λέανδρος Πολυχρόνης (γραμματίας της Γενικῆς Στατιστικῆς Υπηρεσίας του Υπουργείου Εθνικῆς Οικονομίας), στο ἔργο του *Σκέψεις ἐπὶ του γεωργικῶν μας προβλημάτων* (1931), το οποίο προλογίζει ο Ι. Καραμάνος, τὰχθηκε ομοίως υπέρ της «ορθολογιστικῆς οργάνωσής της παραγωγῆς (rationalization)», υπογραμμίζοντας ὅτι «πρέπει η Ελληνική γη να χρησιμοποιηθῆ, οὕτως ὥστε εκ του Ελληνικῶν ἐδάφους ἀναπηθήσουν νέαι πηγαὶ ἀφθονίας και πλούτου».⁵⁵

Επίλογος

Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου οι γεωπρόνοι αναδείχθηκαν σε μια νέα ανερχόμενη ἐλίτ τεχνοκρατῶν και ἰδικῶν διανοουμένων του ελληνικού κράτους. Καταλύτης σε αὐτὴν την εξέλιξη ἀποτέλεσε η παγκόσμια κρίση στη γεωργία, που ἐπληξέ την Ελλάδα στα μέσα της δεκαετίας του 1920. Οι γεωπρόνοι επιφορτίσθηκαν τότε με το καθήκον να αναλύσουν τις αιτίες και τις παραμέτρους της αγροτικῆς κρίσης και να προτείνουν λυσιτελή μέτρα για τον εκσυγχρονισμό και την τεχνικὴ οργάνωση της ελληνικῆς γεωργίας για την προστασία και την ἐνίσχυση του αγροτικού εισοδήματος καθὼς ἐπίσης για την ἀνάσχεση της αστευφιλίας και τη συγκράτηση των Ελλήνων γεωργῶν στους αγρούς. Ἰδιαίτερα σημαντικό ἦταν το ἔργο που ἐπιτελέσθηκε στον γεωργικὸ τομέα την περίοδο της τελευταίας τετραετίας του Ελευθερίου Βενιζέλου (1928-32). Στο διάστημα αυτό, ο Ιωάννης Καραμάνος διετέλεσε Γενικός Διευθυντής του Υπουργείου Γεωργίας και συντέλεσε τα μάλα σε αὐτὴν την προσπάθεια, μεταξὺ ἄλλων μέσα ἀπὸ δημόσιες παρεμβάσεις του στο περιοδικό *Εργασία*. Παράλλ-

⁵⁴ Ευελπίδης (1953), ὁπ. π., 54, 56, 58-59 του ἴδιου (1944), ὁπ. π., 24. περβλ. Κωστής (1987), ὁπ. π., 86, 88-89.

⁵⁵ Πολυχρόνης (1931), ὁπ. π., 13, 27, 33.

ληλα με την εφαρμογή και τη διάδοση των τεχνικών τους γνώσεων, οι Έλληνες γεωπόνοι πιάσισαν αυτήν την περίοδο να μεταδώσουν στο ευρύ κοινό το αισιόδοξο μήνυμα, ότι η ελληνική γη ήταν εις θέσιν να διαθρέψει επαρκώς τον πληθυσμό της. Είναι εν τέλει τεκμηριωμένο το γεγονός, ότι οι Έλληνες γεωπόνοι θεωρούσαν το επάγγελμά τους περισσότερο ως μια εθνική και κοινωνική αποστολή παρά ως απλή τεχνική εφαρμογή.⁵⁶

⁵⁶ Σωτηρόπουλος, Δ.Π. και Παναγιωτόπουλος, Δ.Γ. (2008). «Έθικοι» διανοούμενοι και θύλακες χειραφέτησης στο Μεσοπόλεμο. Μεταφρονηματικές γεωπόνιοι και μηχανικοί στην ύπαιθρο και στο άστυ», *Μνήμων* 29, 121-137, 147. Πλουμίδης, όπι. π., 105-107.

ΑΙΝΩΣΤΕΣ ΠΤΥΧΕΣ ΑΠΟ ΤΗ ΖΩΗ ΚΑΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΙΩΑΝΝΗ ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ

Ανδρέας Ι. Καραμάνος

Ομότ. Καθηγητής, π. Πρύτανης του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών

Τα ξημερώματα της 17ης Νοεμβρίου 1966, δηλ. πριν από 50 χρόνια και λίγες ημέρες, ο Ιωάννης Καραμάνος, το προτελευταίο από τα 7 παιδιά του Σταύρου Καραμάνου και της Ελένης Κουρτζή, εγκατέλειψε τα εγκόσμια σε ηλικία 75 ετών, Πλήθος κόσμου συνέρρευσε για να τον αποχαιρέτησι στην Εξόδια Ακολουθία στο Β' Κοιμητήριο της Αθήνας. Ανάμεσα τους ο Πρόεδρος της Βουλής Δ. Παπασπύρου, ο Υπουργός Γεωργίας Χρ. Βασιματζίδης, ο Πρύτανης και όλοι σχεδόν οι Καθηγητές της τότε Α.Γ.Σ.Α., οι ηγέτες όλων των γεωτεχνικών κλάδων από όλη την Ελλάδα, πλήθος φοιτητών της Α.Γ.Σ.Α., αλλά και πολλοί απλοί άνθρωποι που τον γνώρισαν και τον αγάπησαν. «Πρύτανη του γεωπονικού κόσμου» τον αποκάλεσαν στα Ψηφίσματά τους όλοι οι φορείς, «τίμιο και ειλικρινή συμπαραστάτη και σωστό καθοδηγητή» τους τον αποκάλεσαν οι φοιτητές της Α.Γ.Σ.Α.¹ Είναι χαρακτηριστικό το απόσπασμα που έγραψε ο Σπύρος Βοβολίνης στο περιοδικό «Βιομηχανική Επιθεώρηση» με τίτλο «Οι εκλεκτοί που φεύγουν»²: «Εις την πεζότητα την διακρίνουσαν την εποχήν μας απετέλεσε παρήγορον σημείον το γεγονός ότι ένας κόσμος ολόκληρος εκπροσώπιών όλης τας βαθμίδας της κοινωνικής ιεραρχίας συνάδενσε με βαθείαν συγκίνηση τον εκλιπόντα μέχρι της οριστικής κατοικίας του».

Ο βίος και η αναγνώριση του έργου που επιτέλεσε ο Γιάννης Καραμάνος, όπως με τόση επιμέλεια και ευαισθησία περιγράφηκε στα

¹ Φοιτητικά Θέματα 1, 3 Δεκεμβρίου 1966.

² Βιομηχανική Επιθεώρησης 33 (386), 811, Δεκέμβριος 1966.